

Bodó Barna

A szórvány és a Makkai-dilemma

„Nem az idő balad: mi változunk.”
(Madách: *A ember tragédiája*)

Igazságosság és/vagy méltányosság

„Közép-Európa néprajzi viszonyai valóban olyanok, hogy lehetetlen, hogy a politikai határok az egész vonalon egybeessenek az etnikai határokkal.” Ezt a megállapítást a trianoni békeszerződés véglegesítését a szövetségesek nevében bejelentő, Millerand-féle kísérőlevél tartalmazza,¹ s bár máig visszatérő kérdése a témát vizsgáló munkáknak, jelen elemzés vonatkozásában kevésbé fontos, hogy mennyiben léteztek akkor nyilvánvaló etnikai határok.² A Millerand-levél így folytatódik: „A magyar népesség egyes gócainak egy más állam szuverenitása alá kell kerülniük. Azonban erre a helyzetre nem lehet hivatkozni azzal az állítással, hogy jobb lett volna nem bolygatni a régi területi állapotot. A dolgok meglévő rendje, még ha ezeréves is, nem jogosult a jövőre nézve, ha igazságtalannak találtatott.” A kulcsszó azóta is, mindmáig: az igazságosság. Kérdések sorozatával állunk szemben. Mit értettek igazságosság alatt a békét diktáló „nagyok”? Miként viszonyultak hozzá a területekkel jelentős más nyelvű népességet kapott utódállamok? Miként kezelik – ha kezelik – a kialakuló folyamatokat a nemzetközi politika intézményei?

Mivel a számbeli kisebbségben lévő etnikai közösségek érdekérvényesítő ereje bárhol és mindenkoron korlátozott, s számukra a többség érdeke a legtöbb esetben kényszerek formájában mutatkozik meg, egyáltalán nem csupán elméleti kérdés, milyen politikai szereplők milyen keretben léphetnek fel a védtelen/veszélyeztetett közösségek érdekében. S bár az „igazságtévő” nagyok – a világpolitika folyamatainak első számú alakítói – számára is világos volt egy kisebbségvédő mechanizmus létének szükségessége, egy század nem volt elegendő a megfelelő politikai formula kialakítására.

Az idézett Millerand-levél kulcsfogalma az igazságosság. A történelem példája egyértelmű: „igazsága” mindig a győztesnek van. 1989 azt is megmutatta, hogy a háború győztese igenis lehet a békefolyamat vesztese. Ki és miként

¹ Lásd: *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly y/S-ben 1920. januárius-március havában.* I-III/a-b kötet. Budapest, 1920–1921, II. kötet, 487.

² Szarka László szerint ezt az állítást fenntartással kell kezelni: magyar-szlovák, magyar-rutén és bizonyos területeken magyar-román vonatkozásban jól kivehető etnikai határok léteztek. Lásd: Szarka László: *Kényszerközösségek és védtelen védhatalom.* In Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarország és a magyar kisebbségek.* MTA, Budapest, 2002.

osztja azt a sokat idézett és óhajtott igazságot? Meddig igazság egy igazság? Csak nagy történelmi váltások adnak esélyt egy-egy nemzeti kisebbségnek sajátossága elismertetésére és a helyzete rendezésére vonatkozó igényei hatásos képviselésére? Egyáltalán: az etnikai különbözőség kezelésének kérdésében mit jelent az igazság? Évszázados dilemmák törnek fel újra, miközben kísért a helyzet demokrácia-deficitként való értelmezése – és a többségi demokrácia eszköztárával kezelhetetlen kérdésként történő félresöpése.

1989 őszét-telét az események részesei, de még a követői is a nagy kiengesztelődés lehetőségeként élték meg, hiszen a várt és talán bekövetkező társadalmi béke legfőbb gátja, a totalitárius rendszer Közép-Kelet-Európában mindenütt megbukott. Közismert, hogy társadalmi béke helyett konfliktusok következtek, amelyek között a marosvásárhelyi 1990-es véres március nem volt a legélesebb. A politikai szubjektum mivoltukra ébredt és ezt tudatosító nemzeti kisebbségek jobb esetben közönnyel, kevésbé szerencsés konstelláció alatt kemény elutasítással találkoztak. A többségi nemzet és a nemzeti kisebbség között létező törésvonalak erőssége, a konfliktus-potenciál attól függött, hogy a többségi elit mennyire törekedett nemzeti kizárólagosságra.³ Egész sor alkotmányjogi–kisebbségjogi kérdés fogalmazódott meg, illetve újra, s miközben nem csupán tudatosult, de nemzetközileg elismerést is nyert, hogy a nagyhatalmak a kisebbségi kérdésben egész sor komoly hibát vétettek háborús rendcsinálási igyekezetükben, világossá vált az is, hogy a kisebbségi követelések vonatkozásában:

„Európában kialakítható egy minimális nemzetközi konszenzus:

- a) a politikai autonómiára – vagyis teljes értékű önrendelkezés megvalósítására – képes, számszerű kisebbségben élő nemzeti, etnikai, nyelvi vagy vallási közösségek helyzete éppen úgy, mint a funkcionális autonómiával megelégedő kisebbségek helyzete mindenekelőtt alkotmányos szabályozás tárgyát kell hogy képezze. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a felek – többség és kisebbség(ek) – között megegyezés jön létre;
- b) Európában továbbra is a politikai elv marad az államhatárok rendezőelve;
- c) a nemzeti-nemzetiségi ügyek nem képezik egy állam kizárólagos belügyét.”⁴

Az etnopolitikai konfliktusok kezelésére vonatkozó elemzések és javaslatok ritka esetben mutatnak elméleti koherenciát, ugyanis évszázados értelmezési keretektől kell kilépni, az alapidilemmát újra kell fogalmazni. Korunk talán legnagyobb hatású gondolkodója ezen a téren Will Kymlicka, aki változtat a fogalomhasználaton: az általa javasolt új kulcsszó a méltányosság.⁵ Kymlicka értelmezi az etnokulturális méltányosság nyugati modelljét; a többségi népek

³ Az állítás „egyoldalúságát” az indokolja, hogy miközben a kisebbségi érdekérvényesítő fellépések értékelhetők és elfogadhatók a demokrácia autonómia-értelmezése alapján, a többségi – olykor erőszakot is jelentő – elutasításra nincs semmilyen elméleti magyarázat. Lásd G. Sartori: *Demokrácia*. Osiris, Budapest, 1999, 127–144.

⁴ Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Századvég, Budapest, 1995, 93.

⁵ W. Kymlicka: *Relații etnice și teoria politică occidentală*. *Altera*, 2000/10.

nemzetépítő törekvései számára előírt három alapkövetelményt Salat Levente a következőképpen foglalja össze: 1. az állampolgárság biztosítása az adott ország területén élő és az ezt igénylő összes polgár számára; 2. a nemzeti identitás uralkodó fogalmának pluralistának és toleránsnak kell lennie, mind a magán-, mind pedig a közélet és a nyilvánosság vonatkozásában; 3. annak lehetővé tétele, hogy a nemzeti kisebbségek kibontakoztathassák a maguk nemzetépítő törekvéseit, illetve hogy megőrizhessék sajátos szocietális kultúrájukat.⁶

„Lehet – nem lehet”

A kisebbségi magyarság alapvető élménye a vesztes-tudat. És nem annyira a megannyi sérelem, feldolgozatlan ügy és lezáratlan kérdés okán, hanem – mint Szarka László állítja – mert „századunk megdöbbentő fordulatoktól, balítéletektől zavaros évtizedeinek hordaléka ma is gyakran lehetetlenné teszi önmagunk és egymás jobb megértését”.⁷

A kisebbségi létparadoxon alapvető kérdése a „miként lehet”-re vonatkozik. Függetlenül attól, hogy a nemzeti kisebbség kategóriát vagy valamely szinonimáját használjuk, a kisebbségi lét lényegi jegye a nem teljes értékűség. Balázs Sándor ezt a kérdést így fogalmazza át: „szuverén-e az ember akkor, amikor saját nemzetiségi kisközössége nem rendelkezik szuverenitással?”⁸ Ugyanakkor az élet teljességét bénító külső tényezők mellett ott vannak a belső is, Makkai Sándor szavaival „a kisebbség lelkületében lassanként előálló kényszerű torzulások és elszűkülések”.⁹ A „miként lehet”-re adott válaszok a politika és a politikai együttesének függvényei. Ily módon természetes, hogy különböző korokban a válaszok alaphangja, érvrendszere és üzenete is eltérő.

A két világháború közötti idő legviszhangosabb és személyi tragédiát is hordozó válaszkísérletét megfogalmazó Makkai Sándor a húszas években még elfogadni látszik a szabadságkorlátok létét, s a függőség és az önmegvalósítás igénye közötti konfliktust – mint általában a transzszilvanisták – szellemi-erkölcsi értékek preferálásával véli feloldhatónak: „A kisebbségek vannak hivatva, már csak szükségképpen, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb humánium, egy egyetemesebb emberi szellemiség, egy a nemzeteket összekötő kultúra és végre az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére.”¹⁰ Makkai maga számol le később, a *Nem lehet*-ben ezzel az ideológus állásponttal, s mondja ki, hogy a kisebbségi kérdésnek semmilyen emberhez méltó megoldását nem tudja elképzelni. Makkai kategorikus imperatívuszára

⁶ Salat Levente: *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig*. Mentor, Marosvásárhely, 2001, 311.

⁷ Szarka László: *Duna-táji dilemmák*. Ister, Budapest, 1998, 7.

⁸ Balázs Sándor: „A” vagy „ez”? In Cseke Péter (szerk.): *Lehet – nem lehet*. Mentor, Marosvásárhely, 1995, 48.

⁹ Makkai Sándor: *Nem lehet*. *Látbatár*, 1937/2. Idézi Cseke: i. m. 51.

¹⁰ Makkai Sándor: Közönség és irodalom. Idézi Fekete Károly: *A kisebbségi létparadoxon* tusája Makkai Sándornál. In Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Pro-Print, Csíkszereda, 1998, 39.

válaszként születtek erkölcsi vétetésű közelítések (Reményik Sándor: *Lehet, mert kell*) és tudományos igényűek is. A Paál Árpádét azért kell idézni, mert mindmáig érvényes: a kisebbségeknek néphez illő jogokat kell adni, s hogy ne függhessenek állami önkénytől, nemzetközi védelmet kell biztosítani számukra.¹¹

A kisebbség-fogalom asszociációs holdudvara okoz újabb értelmezési zavart. A kisebbséggel önkéntelenül az esetlenebbet, fejletlenebbet, esélytelenebbet rokonítjuk, őt veszélyezteti a vele szemben álló egész.¹² Nemzetállami sajátosság, hogy az erős, a nagy azt vallja, védekeznie „kell” az esélytelen kicsivel szemben. Csakhogy a kisebbség nem annyira rész-egység, mint állapot és folyamat. Igazán kisebbségivé akkor válik, ha – a fogalom jelzett értelmezésével – hátrányosan sorolják be, elővigyázatosságból rögtön korlátozzák is kiteljesedésében. Az állítást egy példa teheti érzékletessé. A román honatyák 1995-ben hónapokig a magyarokért aggódtak a tanügyi törvény kapcsán, vajon meg tud-e tanulni a kisebbségi megfelelően románul, ha nem annyi és olyan tárgyat tanul románul, ahányat szükségesnek ítél a többség. Erre a válasz a következő lehetett volna: a demokrácia azt jelenti, hogy mindenki számára keretet teremtünk az érvényesüléshez, de a továbbiakban az egyénre bízunk, miként él ezzel. Amikor a kisebbségi azt bizonygatja, mennyire fontos az anyanyelvi oktatás a szellemi énefejlődés szempontjából, átveszi a többség logikáját: magyarázza álláspontja helyességét annak, aki – úgymond – aggódik érte. Demokráciában – remélhetőleg – mindenkit az értékelvűség keretei között érvényesíthető önérdek motivál. Miért kell azt hinni a romániai magyarról, hogy eszébe nem jut megtanulni románul, s ezáltal kizárja magát a társadalmi versenyből? A demokrácia ott kezdődik, ahol az ilyen – saját sorsot érintő – kérdés eldöntését az érdekeltekre bízzák.

Szórvány, nemzet, stratégia

Egyre inkább úgy tűnik: minél több szó esik a közélet különböző színpadain a szórványról, annál kevésbé egyértelmű, mi a szórvány, és vele kapcsolatosan milyen tudományos feladatok fogalmazódnak meg.

A szórványkérdés közösségi szempontból nemzetstratégiai kérdés.¹³ A politikai dimenzió természetesen befolyásolja, mi több, meghatározza a téma

¹¹ Paál Árpád: Lehet-e megoldása a „kisebbségi” kérdésnek? *Láthatár*, 1937/4. Idézi Cseke: i. m. 28.

¹² A. Gergely András: *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Budapest, 1997.

¹³ A zsidó diaszpóra gyökeresen mást jelentett, mint a magyar szórvány. A román kormányzatok nemzetstratégiája, a román történelem 19–20. századi történései és folyamatai mutatják: expanzív, etnikai elemek-tömbök leszakadásának lehetőségét nem veszi figyelembe, nem számol a szórványok létevel, a probléma igazi felfedezése – lásd Timoc-völgyi románság – is a jövő kérdése. A (nyugat)német nemzetstratégia valamikor a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján váltott: lemondott a – sok évszázados – közép-kelet-európai etnikai jelenlétről, és a még létező német szórványok anyaországba vonzásával a történelmi múltba utalta a kérdést.

szakmai-tudományos kezelését. A politika primátusa viszont azt eredményezi, hogy a szórvány nem szakmai, hanem politikai kérdésként van jelen a közszférában. Nem a jelenség, a folyamat érdemesül figyelemre, amelyről sokan hiszik, hogy minden fontos eleme ismert, hanem a felelősség, a morális dimenzió: ki mit tesz és mit nem tesz a szórvánnyal kapcsolatban. Általános és lokális kérdésfelvetésről, központi és helyi feladatokról, helyi példamutatásról lehet és kell beszélni, és itt a morális dimenzió valóban fontos. Csakhogy még mindig nem léteznek olyan elemzések, amelyek a jövőkép kidolgozásához alapul szolgál(hat)nak.

Definíciós kísérlet több létezik. Bárdi Nándor a szórványfogalom meghatározására/leírására hat szempontot fogalmaz meg, valamennyi elfogadható.¹⁴ Ezek – tárgykör, eredet, elhelyezkedés, méret, intézményesültség, a hangsúlyos problémák – külső jegyek alapján jelölik ki a szórvány értelmezési kereteit. Nincs ezzel gondom – bár a szórványfogalom értelmváltozásainak nyomon követése nélkül igen nehéz, ha nem lehetetlen az átfogó értelmezés¹⁵ –, gondom van viszont azzal, hogy ezeket a szempontokat nem súlyozza. Nem derül ki, hogy végül is hová soroljuk a szórványt, illetve minek tekintjük a szórványosodás folyamatát.

A szórvány és a szórványosodás asszimilációra hajlamosító közeg, illetve folyamat, nevezzük bár a végeredményt nyelvváltásnak, kultúraelhagyásnak vagy akár etnikai adaptációnak. A szórvány-lét az etnikai térszerkezet okán az egyén számára olyan társadalmi együttlétet, társadalmi kapcsolatokat tesz lehetővé, amelyekben *társas lény mivoltának a megélése nem teljes körű*, mert a más kultúrájú többségi közegben megszűnik az övéi közötti jelenlét otthonossága, magától értetődő mivolta.

A szórványban az egyén, mivel olyan közegben él, ahol azonosságtudatának néhány – lényeges – eleme különbözik a többségi környezetétől, nem a kulturálisan egységes közeg biztosította természetességgel kapcsolódik be a helyi közösség életébe, hiányzik a más esetekben eleve adott egység. A közös alap hiánya értelmezési és viszonyulási zavart okoz, aminek folytán az egyén nem kap(hat)ja meg a közösség részéről azokat a közvetlen élményeket és impulzusokat, amelyek viszonyítanak, kapcsolati hálót teremtenek. A kapcsolatszegénység, az értelmezésbeli különbségek okán a másság társadalmi nyomásként nyilvánul meg, aminek a vállalása tudatosságot feltételez. A kapcsolatok természetessége helyébe a sajátos jegyek és helyzet tudatos vállalása lép. A sajátos jegyekhez való ragaszkodás alapja érzelmi is lehet.

A politika mindkét esetben megnyilvánul, befolyásol, hat – még akkor is, ha diszkriminatív intézkedések nem léteznek. A politikai környezet elsősorban a nyelvek és kultúrák kialakuló társadalmi presztízisére van hatással, következőképpen befolyásolja a különmeműség vállalásának reflexív folyamatát.

¹⁴ Bárdi előadása Nagydobronyban hangzott el 2001 őszén, a kárpát-medencei szórványkonferencián. A konferencia anyagait kiadják.

¹⁵ Ilyés Zoltán: Az etnikai kép változásai a vingai járás falvaiban a 18. század elejétől napjainkig. In *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, 2000.

Külön kell választani a szórványt és a szórványosodást. Ha a természeti adottságok és a történelem kegyessége úgy alakította a helyzetet, hogy a kulturális és a politikai határok egybeesnek, nem jöhetnek létre szórványok. Amíg a nyelvhatárok nem esnek egybe az országhatárokkal, szórványok létezni fognak. Ha – kevésbé szerencsés népek számára – úgy adta a sors, hogy a politikai határok időben jelentős mértékben változnak, akkor kikerülhetetlenül bekövetkezik a szórványosodás. Talán nem szükséges konkrét példák említése azt illusztrálандó, hogy a történelem menetének visszafordíthatatlanságát miként készítették elő sok helyen kényszerű betelepítésekkel, kitelepítésekkel, lakosságcserével, kivándorlattal. A szórványosodás folyamata okán az egyén hajlamos arra, hogy ne magát a helyzetet, a létező kapcsolati hálót, az adott éntételező lehetőségeket és viszonyrendszert tekintse meghatározónak, hanem a folyamat alapján kirajzolódó jövőképet építse be értékítéleteibe, önértékelésébe. A szórványosodás tölti fel közvetlen politikai tartalommal a helyzetet, az egyén nem az állapotra reagál, nem a helyzethez viszonyul, hanem eseményekkel sodródik, a folyamat ekként befolyásolja, mi több, meghatározza életvezetését.

Asszimiláció nem csupán szórványban létezik, de a váltás szórványban lehet olyan lefolyású, hogy az egyén alig érzékeli a folyamatot. Éli közösségi életét, s amikor a váltás nyilvánvalósága megmutatkozik, a végeredményt regisztrálja mint olyat. A nyelvváltás szórványban „természetesnek” tűnhet, miközben egyáltalán nem magától értetődő, hogy a környezeti tényezők hatására az egyéni és a csoportos azonosságtudat összhangja megbomlik, hogy a közösségi élet informális impulzusai és formális kerete az egyént váltásra készítik.

A szórványhelyzet kisebbségi helyzet, de nem minden kisebbségi helyzet szórványhelyzet. Hol húzódik a határ, mikor és milyen jegyek alapján beszélhetünk szórványról? Szórványnak azt a közeget nevezem, mondhatni, addig „tart”, ahol, illetve ameddig a jelzett nyelv- és kultúraváltás folyamata természetesnek tűnhet, bár soha nem az. Olyan átfogó vizsgálat, amely feltárná, hogy település-típusok szerint, település-méret szerint, illetve a helyi intézményesültség vonatkozásában miként alakul a szórványosodás, a befolyásoló tényezők közül melyik milyen mértékben felelős a (ki)alakuló helyzetért, mindmáig nem készült. Részeredmények helyi kutatásoknak köszönhetően vannak, de ezek esetlegesek, ritkán részei egy átfogó és a helyzeten túl a folyamatot is vizsgáló kutatási programnak.

Mit kell(ene) értenünk a társas lény mivolt teljes körű megélésén, beszélhetünk-e és miként az egyén és/illetve a közösségek éntételező mechanizmusairól? Ugyanakkor az elméleti szempont sohasem tisztán elméleti, esetünkben kulcskérdés, hogy képes lehet-e és miként a halmazottan hátrányos helyzetű kisebbségi egyén olyan személyes életvezetésre – önértelmezésre –, amelynek következtében nem kényszerül abba a helyzetbe, hogy bizonyos közegben feladjon olyasmit, amit más közegben nem adott volna fel.

Nemzet, nemzetrészek, kapcsolatok

A nemzetfogalom értelmezésének változásai nem csupán a nemzetté válás folyamatait jellemzik, hanem azt is megmutatják, hogy maga a fogalom mennyire sokrétű, milyen sokféleképpen értelmezhető, mennyire idő- és kontextusfüggő. Miközben a napi politika és a mindennapok történései többnyire adottnak, minden vitán felülnek tekintik a nemzetet, valójában rengeteg a kérdés, dilemma, tisztázatlanság a nemzet kategóriáját illetően. Történelmi fordulatok idején válik fontossá annak pontosítása, hogy mitől nemzet a nemzet. 1989 után gyakori volt a kérdés: az egykori Szovjetunió tagköztársaságai közül hány esetben beszélhetünk kialakult nemzetéről? Azon etnikai mozgalmak esetében, amelyek bevallott célja a különválás, a saját politikai keret létrehozása, kikerülhetetlen a kérdés, hogy minden esetben meglévő, kialakult nációt képviselnek-e, vagy olykor nacionalizmust, amely a jövőben, bizonyos körülmények között létrehozhatja a nemzetet?

A nemzetfogalmat illetően – még? – nem született meg az egységes teória, a '60-as évektől kezdődően három nagy értelmezési keret követte egymást.¹⁶ Ezek három alapvető ellentét mentén fogalmazódtak meg:

1. a romantikus nemzetértelmezés az organicizmus jegyében a nemzetet időtlennek, adottnak tekinti, miközben mások, bár elismerik a földrajzi, történelmi, kulturális-nyelvi adottságok fontosságát, de ezeken túl szükségesnek ítélik az akarati tényező meglétét (a nemzetet úgymond fel kell „ébreszteni”);
2. a perennialista és modernista értelmezések központi kérdése a nemzet korára vonatkozik: míg az egyik oldalon a nemzetet olyan örökkévaló etnokulturális politikai közösségként fogják fel, amelynek a létét csupán el kell ismerni, vissza kell igazolni, a másik oldalon a nemzet modernizáció terméke, vagyis társadalmi képződmény, és a jövőben akár el is tűnhet, ha a történelem túlhalad rajta;
3. a szocio-konstruktivista és az etno-szimbolista értelmezések közötti különbség a múlt és a jelen közötti viszonyra vonatkozik: melyik milyen szerepet tulajdonít az egyiknek, illetve a másiknak a nemzet kialakulását és jövőjét illetően.

Mint bármilyen rendszerezés, ez sem fogja át a nemzettel és a nacionalizmussal kapcsolatos összes értelmezési kísérletet, számunkra viszont a bemutatásból egyértelműen kiderül, hogy a nemzet és a nemzetképződés értelmezését illetően távol állunk attól, hogy lezárt folyamatokról, kialakult képletekről, letisztult képről beszélhessünk. Illetve: adott egy helyzet, amelynek értelmezése változó. A kérdéskör egyik legismertebb szakértője, Charles Tilly odáig megy, hogy kijelenti: a nemzetfogalom „a politikai lexikon egyik legtrendenciózusabb és nagyon kétértelmű kifejezése”.¹⁷

¹⁶ Smith, Anthony D.: *Naționalism și modernism*. Ed. Epigraf, Chișinău, 2002.

¹⁷ Ch. Tilly (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton, 1975, 6.

R. Brubaker a nemzetfogalom értelmezései helyett az állami intézményekre irányítaná a figyelmet, szerinte „a nemzetet gyakorlati fogalomként kellene kezelni, egy kulturális és politikai intézményi formaként, illetve bizonyos adott események vagy történések keretként, és el kellene kerülni a »nemzet« szubsztanciális és tartós közösségként való, analitikus szempontból rendkívül kétes értelmezését”.¹⁸

A nemzeti kisebbségek fogalmának a meghatározása semmivel sem könnyebb a nemzeténél, ugyanis egyazon kifejezéssel sokféle és egymástól jelentős eltérést mutató embercsoportokat is illetnek. Külön kell beszélni nemzeti kisebbségekről, etnikai csoportokról, bevándorlókról, vendégmunkásokról, menekültekről – valamennyi sajátos jellemzőkkel rendelkezik, és helyzetük, státusuk meg jogállásuk lényeges különbségeket mutat.

A kisebbségfogalom mind ENSZ-dokumentumokban, mind az Európa Tanács anyagaiban fél évszázada szerepel, tudományos igényű meghatározás mégis viszonylag későn, a kilencvenes években született. Ugyanakkor azt is jelezni kell, hogy a nemzetközi dokumentumokban a kilencvenes évekig alig beszélnek nemzeti kisebbségekről mint kollektívításokról, ezek többnyire valamely kisebbséghez tartozó személyekre utalnak, ugyanakkor a kortárs normaszövegek szinonimaként használják a „kisebbség” és a „nemzeti kisebbség” kifejezéseket. Meghatározást dolgozott ki – többek között – P. De Azcárate, T. Modeen, B. Elles, A. Eide, J. Deschênes; a leggyakrabban F. Capotorti meghatározását idézik, mely szerint a kisebbség „olyan nem domináns csoport, amely lélekszámban kisebb az állam népességének többi részénél, s amelynek tagjai – mint az adott állam szülöttei – olyan etnikai, vallási vagy nyelvi jegyekkel rendelkeznek, amelyek különböznek az állam népességének többi részétől, és olyan szolidaritás-érzést tanúsítanak, még ha csak burkolt formában is, amely kultúrájuk, hagyományaik, vallásuk vagy nyelvük megőrzésére irányul”.¹⁹

Kende Péter, miután jelzi, hogy a mintegy 120 milliós lélekszámú Közép-Kelet-Európában (ideszámítva Fehéroroszországot, Ukrajnát, Moldáviát is) számos és jelentős lélekszámú kisebbség él,²⁰ amelyeknek a „demokratikus”

¹⁸ Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Harvard University Press, 1996, 21.

¹⁹ Girasoli, Nicola: *A nemzeti kisebbségek fogalmáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995, 111.

²⁰ Az 1993-as kiadású *Etnikumok enciklopédiája* (alapkiadás: *World Directory of Minorities*. Longman International Reference, Essex, 1991) a következő nagyobb kisebbségeket mutatja be: cigányok (az egész térségben 3,5 millió fő), magyarok (Romániában 1,7 millió, Csehszlovákiában 0,6 millió, Jugoszláviában 0,4 millió, Ukrajnában 200 ezer fő), mohamedánok (pomákok Bulgáriában, kb. 150 ezer, Jugoszláviában muzulmán szlávok, kb. 2 millió), albánok (Jugoszláviában 1,7 millió), törökök (Bulgáriában 0,9 millió, Görögországban kb. 100 ezer), görögök (főleg Albániában, kb. 200 ezer fő), macedónok (Bulgáriában, kb. 250 ezer fő, Görögországban n. a.), vlahok (arománok, Görögországban kb. 500 ezer, Jugoszláviában kb. 200 ezer). Ezekon kívül tízezres nagyságrendű közösségek formájában a térségben élnek románok (Jugoszláviában, Magyarországon és Ukrajnában), szlovákok

Európa olykor a létezését is csodálkozó rémülettel fedezi fel,²¹ a kisebbségek vonatkozásában három alaphelyzetet különböztet meg:

1. amikor egy szomszédos vagy távolabbi nemzet nyúlványát képezik;
2. izolált kisebbségek;
3. transznacionális kisebbségek.

Ezt a felosztást finomítja St. Pierré-Caps, amennyiben újabb szempontokat visz be a Kende-féle értelmezési keretbe.²² A kisebbségek első kategóriája azokra vonatkozik, akik történelmi mozgások következtében kerültek a nemzeti határokra túlra, s a leginkább ezek nevezhetők nemzeti kisebbségeknek. Az a területfelosztás, amely az egyik oldalon jogos kiteljesülésnek minősül, a másik oldalon ellenséges érzelmeket tápláló, bosszúvágyat ébresztő területconkítás-ként jelenik meg. Mivel erre a helyzetre, Bibó István értelmezésében, egzisztenciális bizonytalanság jellemző, területcentrikussá válik minden viszonyulás, a nemzet prosperitását elsődlegesen a területi státussal hozzák összefüggésbe.²³ A nemzeti jövőkép meghatározó eleme a leendő-létrehozandó területi állapot térképe. Ezt nevezi Pierré-Caps Nagy Nemzet-mítosznak, amely egymásnak feszít népeket és országokat, függetlenül attól, hogy a másik oldal feltételezett viszonyulása vélt vagy valós. Ez esetben különösen fontosak a szomszédosági – jószomszédi – viszonyok.

A kisebbségek kérdése viszont új értelmezést nyerhet azáltal, hogy szomszédosság helyett az európai gyakorlat jószomszédoságot vár el. Bibó István több mint fél évszázada megállapította, hogy a közép-kelet-európai területi folyamatok lényegében lenyugodtak, kialakult egy bizonyos *status quo*.²⁴ Minden nemzeti közösség közös érdeke a térség konszolidációja, függetlenül attól, hogy az összecsapott nagyhatalmi béke győztese avagy vesztese-e. És ebben a kontextusban beszél Kende Péter beleszólási jogról – ami teljesen új típusú kapcsolatok létét feltételezi.

(Magyarországon, Szerbiában és Romániában), görögök (Szerbiában és Romániában), bolgárok (Romániában és Magyarországon), magyarok (Horvátországban és Szlovéniában). Ez utóbbi esetekben már a jelenlegi állami keretekre utalunk. Külön kérdés a németeké, akik a 20. század közepéig a térség legnagyobb számú kisebbségét jelentették (Csehszlovákia: 3 millió, Lengyelország: 1,7 millió, Románia: 760 ezer, Magyarország: 550 ezer, Jugoszlávia: 500 ezer), s jelenleg alig 200 ezren élnek az említett államokban. Hasonló eset a zsidóké, akik szintén milliós nagyságrendű közösségből morzsolódtak le 100 ezer körüli szintre. Vö. Glatz Ferenc: *Minderheiten in Ost-Mitteleuropa*. Europa Institut, Budapest, 1993.

²¹ Kende Péter: *Miért nincs rend Közép-Kelet-Európában?* Osiris-Századvég, Budapest, 1994, 149–151.

²² St. Pierré-Caps: *Soknemzetiségű világunk*. Kossuth, Budapest, 1997, 14–28.

²³ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Kriterion, Bukarest-Kolozsvár, 1997, 225–230.

²⁴ Az 1990 utáni folyamatok Csehszlovákia kettéválásával és Jugoszlávia részekre bomlásával területi kérdést nem vetettek fel: ezen esetekben immár nem a határokról, hanem – Pierré-Caps kifejezésével élve – a „történelem nélküli nemzetek” revansáról van szó.

Az anyaország szerepéről az etnopolitikai konfliktusok kezelésében Rogers Brubaker beszél a '90-es évek közepén, annak a kisebbségpolitikai folyamatnak az elméleti lecsapódásaként, amelynek egyik fontos eredménye az európai kisebbségvédelmi keretegyezmény elfogadása volt. Brubaker a nemzetépítés kiteljesítésére összpontosító államokra, illetve ezekre a térségekre dolgozta ki modelljét.²⁵ Ezek az államok a nemzet kulturális homogenizációját tartják elsődlegesnek, a nemzeti intézményrendszer konszolidációjának prioritása sajátos problémaérzékenységet – jobban mondva: érzéketlenséget – alakít ki. Ezek az államok Közép- és Délkelet-Európának a totalitarizmusból kibontakozó országai. A modell szerinti második entitás az itt élő nemzeti/etnokulturális kisebbség, amelynek célja önnön elismertetése, politikai jogainak intézményesítése, identitása megőrzése. A harmadik tényezőt az anyaországok jelentik, amelyek – az esetek többségében – fenntartják maguknak a jogot, hogy gondoskodjanak kisebbségben élő nemzettársaikról, akik annak ellenére tagjai a kulturális nemzetnek, hogy más állam polgárai. Ez a támogatás lehet erkölcsi, anyagi, de politikai is.

A Brubaker triadikus modellje²⁶ szerint létrejövő háromszög szigorúan arányos, nem stabil, de a viszonyrendszerek ismételten kialakítják. Mindenik pólus rendelkezik olyan összetevőkkel, amelyekkel a másik kettő figyelmét felébreszti és leköti. A háromszög pólusai közötti belső versengés kettős dinamikájú: a két pólus között kialakuló relációba rendre belejátszik a harmadik. Az elmélet szerint egyik pólus sem lehet immunis a másik kettővel szemben.

A Brubaker-modell új eleme az anyaország–anyanemzet felelősségének tételezése. A felelősség tényén túl viszont fontos kérdés, hogy milyen eszköztárral rendelkezhet a kisebbségének védelmére fellépő anyanemzet, illetve milyen tényezők határozzák meg és vetítik előre a fellépés módozatait. Nemzetstratégiai kérdés ez is, bár nem tartozik a szűken vett nemzetstratégia körébe.

Szórványjövő

Az erdélyi magyarság számára meghatározó, a harmincas évek óta nyíltan vagy rejtetten vissza-visszatérő vita a szórvány vonatkozásában kaphat új értelmezést. A szórvánnyal kapcsolatban azt tételeztük, hogy szórványban az egyén, mivel olyan közegben él, ahol azonosságtudatának néhány – lényeges – eleme különbözik a többségi környezetétől, nem a kulturálisan egységes közeg biztosította természetességgel kapcsolódik be a helyi közösség életébe, hiányzik a más esetekben eleve adott egység. A kapcsolatszegénység, a kulturális meghatározottság okán értelmezési különbségek lépnek fel, vagyis a másság kiiktat-

²⁵ R. Brubaker: National Minorities, Nationalizing States and External Homelands in the New Europe. *Daedalus*, 124. (1995), 107–132.

²⁶ A modellt átvette és némileg továbbfejlesztette Wolfgang Zellner, aki az államépítési stratégia jellegétől függően négy többségi politikai viselkedésmintát azonosít. Lásd W. Zellner: *On the Effectiveness of the Recommendations of the High Commissioner on National Minorities of the OSCE*. Institut für Friedensforschung und Sicherheitspolitik, Hamburg, 1999. Idézi Salat L.: i. m. 48.

hatatlan társadalmi (strukturális) nyomásként nyilvánul meg, aminek a vállalása tudatosságot feltételez. Vállalás nélkül az egyén kilép vagy kikopik abból a nyelvi-kulturális közegből, amelybe születése által került. A kapcsolatok természetessége helyébe a sajátos jegyek és a helyzet tudatos vállalása lép.

Makkai Sándornak a számára személyes konzekvenciákkal is járó létparadoxon-tétele – a kisebbségi lét emberhez méltatlan – ebben a keretben kap igazi jelentést és jelentőséget.

A „nem lehet” tétele nem előzmények nélkül tör fel Makkaiból, már 1931-ben figyelmeztet: „Tizenkét esztendei kisebbségi sors és élet immár elegendő kellett hogy legyen annak a kötelességnek a meglátására: *az erdélyi magyarságnak revízió alá kell vennie életének alapvető kérdéseit. Az erdélyi magyarságnak számolnia kell a tényekkel*, amelyek sorsdöntő hatalommal léptek az életébe. Az erdélyi magyarságnak, hogy életben maradjon, az *élet igazságára* és ehhez az igazsághoz való engedelmes alkalmazkodásra van szüksége.”²⁷ A Makkai-figyelmeztetés mindmáig érvényes volta ellenére a későbbi következtetéssel nem tudok teljes mértékben egyetérteni. S bár a vita máig nem zárult le,²⁸ nem találkoztam senkinél egy szerintem fontos, a szórványt közvetlenül érintő pontosítással. És nem a kisebbségi vesztes-tudat kapcsán kialakítható „miként lehet” válaszok és az adódó értelmezések érdekelnek,²⁹ hanem arra szeretnék figyelmeztetni, ami a Makkai-tétel kapcsán gondot okoz: *túl általános*. Egyrészt van olyan kisebbségi léthelyzet, amely nem állítja az egyént a „nem lehet” dilemmája elé, s talán nem szükséges hosszasan példálózni különböző autonómiákkal, illetve Svájc idevágó évszázados gyakorlatával. Ugyanakkor teljességében elutasítani sem lehet a tételt.

Nem minden kisebbségi, nem általában a kisebbségi polgár gondját fogalmazta meg Makkai. De létezik egy olyan társadalmi kategória, amelyre megálapítása a legteljesebben talál: ez a szórvány. A szórványhelyzetre illik rá a Makkai Sándor-féle értelmezés: emberhez méltatlan. Az őshonos szórványok vonatkozásában Makkai Sándor erkölcsi dilemmája minden bizonnyal megkülönböztető lesz a jövőben is.

És ezáltal válik a szórványosodás folyamata nemzetstratégiai kérdéssé.

²⁷ Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Pro Print, Csíkszereda, 1998, 56.

²⁸ Cseke Péter: i. m.

²⁹ Bodó Barna: Honnan merre? *Kisebbségkutatás*, 2001/1., 8–15.